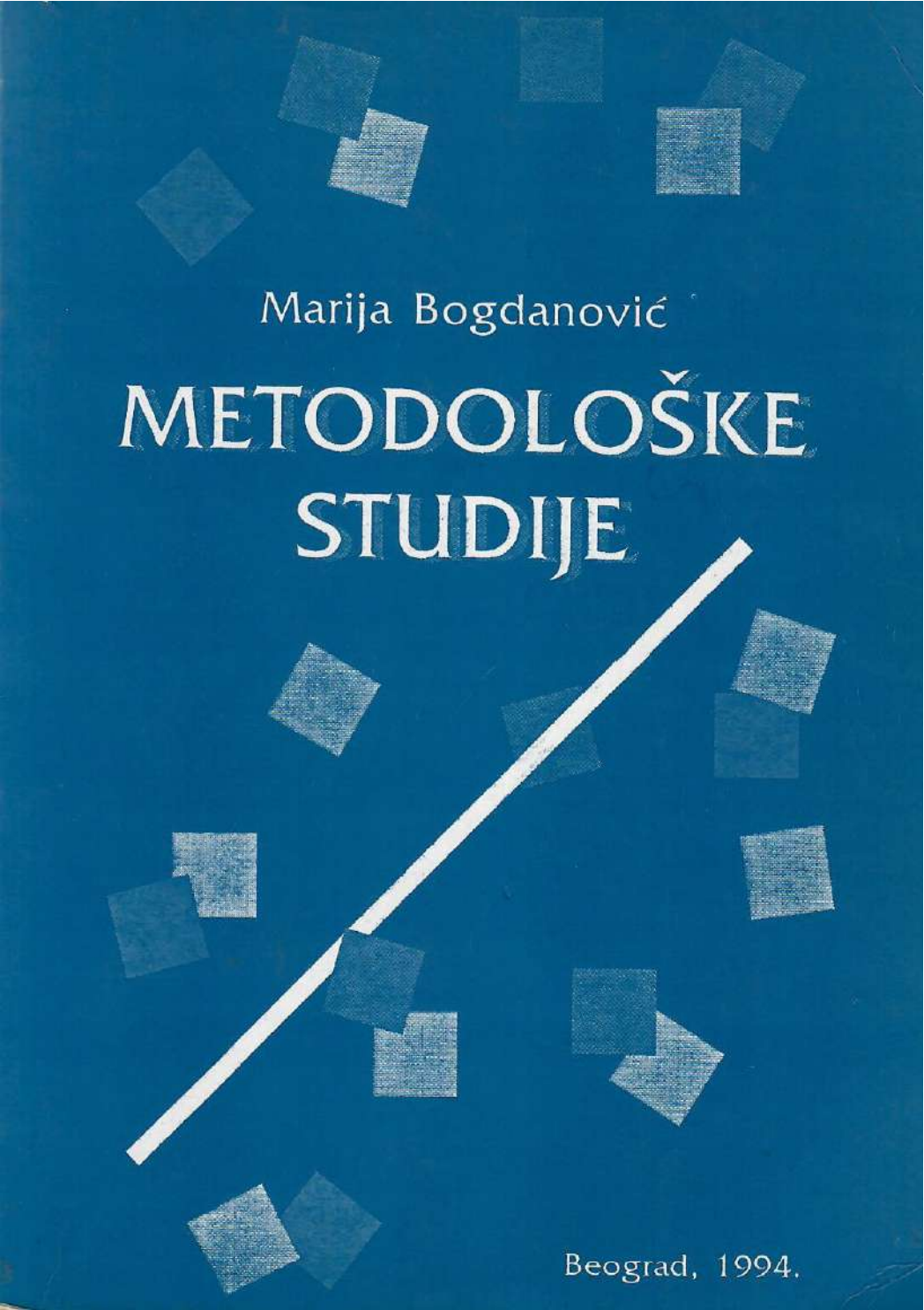

Marija Bogdanović

METODOLOŠKE STUDIJE

Beograd, 1994.

istraživačkog rada ovog tipa jeste da se zamole kolege da pregledaju glavni a potom i analitičke registre, i da daju svoja mišljenja, sugestije, da iznesu svoja zapažanja o uočenim pravilnostima i formiranim analitičkim registrima u kojima se one već javljaju. Treći tip registra obuhvata dnevnik istraživača i sadrži njegova lična iskustva o istraživanju: zapažanja o uslovima istraživanja, odnosima sa subjektima, njegovim razmišljanjima o načinima kako da reši nastale probleme, njegove ocene pojedinih faza istraživanja, itd. Dobro je da i dnevnik istraživača postane ne samo deo glavnog registra već i analitičkih, kao dopuna i razjašnjenje toka istraživanja.

Posebne olakšice u radu pruža protokol, kako samom istraživaču tako i kasnijim analitičarima. Protokol je najsigurnije sredstvo da se obezbedi pouzdanost ukupnog istraživačkog postupka i rezultata kao i mogućeg njihovog kasnijeg proveravanja. On prati sve faze istraživanja i služi kao podsetnik o neophodnosti obavljanja određene vrste poslova i načinu njihovog obavljanja u svakoj o njih.¹²⁵

Treba svakako pomenuti i četvrti, pomoćni tip registra koji sadrži sređenu prepisku, finansijski izveštaj ali i bibliografiju radova koji se odnose na temu istraživanja.

Neprekidno vraćanje na bazu podataka, uočavanje određenih pravilnosti, njihovo formulisanje u okviru analitičkih registara, popunjavanje i ilustrovanje sadržajem izvornih podataka, put je dugotrajnog i studioznog proučavanja neke pojave biografskom metodom. U analizi i objavljivanju rezultata ovim metodom strogo se mora voditi računa o vremenom redosledu subjektivnih iskustava i relevantnog objektivnog okruženja i njihove veze.

Na kraju ovog izlaganja, budući da je bilo dato dosta prostora praćenju razvoja i primene biografskog metoda u sociologiji treba reći, da je teško naći ozbiljniji razlog kojim bi se osporavala njegova primena u ovoj nauci.

¹²⁵ Ibid. str. 443-444.

5.

ISKUSTVENA OSNOVA MARKSOVOG PROUČAVANJA DRUŠTVA

Opšti teorijsko-metodski okvir stvaranja iskustvene osnove

Već sam naslov ovog napisa nagoveštava izlaganje metodološkog karaktera. Cilj je da se analizira iskustvena osnova Marksovog proučavanja društva u njenoj raznovrsnosti prema korišćenim izvorima ali i prema sadržinskom bogatstvu tih izvora, posebno u domenu eksploatacije.

Na potrebu upoznavanja Marksovog načina istraživanja, upravo u značenju stvaranja iskustvene osnove na bazi vrlo različitih izvora, upozorava, još 1962. godine, V. Korać u svojoj knjizi „Marks i savremena sociologija“. „Kao istraživač, Marks je uvek polazio od konkretnih empirijskih činjenica“, piše V. Korać. „...služio se svim raspoloživim metodama da bi sakupio i klasifikovao činjenice. Koristio se dokumentima... služio se statistikama... vršio je istorijska poređenja... Uza sve to bio je odličan posmatrač.“ V. Korać posebno ukazuje na Marksov odnos prema statistici kojom se služio „sa osećanjem odgovornosti i kritičkog smisla“. Aktuelnost ovog upozorenja očigledna je u sledećem stavu: „Dovoljno je da se samo prelistaju stranice „Knjigalane“ pa da se vidi koliko je savremena empirijska sociologija ostala siromašna i jednostrana zbog toga što nije znala da

u Marksovima delima traži uzor metode i teorije za svoja istraživanja."¹

Prostor ne dozvoljava da se ulazi u ispitivanje zašto u našoj naučnoj literaturi nema više širih razmatranja i o ovom aspektu Marksovog metoda, iako mu sam Marks daje vrlo preciznu ulogu i čini ga uslovom teorijskog izlaganja. To se može videti u često navođenom stavu u kome Marks svoj dijalektički metod određuje kao jedinstven proces saznanja: „Svakako”, veli on, „način izlaganja se formalno mora razlikovati od načina istraživanja. Istraživanje ima da u tačine ovlada materijom, da analizuje njene različite oblike razvitka i da iznađe njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj postao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti na odgovarajući način. Pođe li to za rukom, i bude li se život materije ogledao u ideji, onda ne mari ako bude izgledalo kao da imamo posla s kakvom konstrukcijom a priori.”²

Već samo letimičan pogled na stranice „Kapitala” otkriva impresivnu raznovrsnost izvora, podataka i njihovog sadržaja, dakle bogatu iskustvenu evidenciju kao najneposrednijeg izraza Marksovog nastojanja da se „u tačine ovlada materijom”. U predgovoru 3. knjizi „Kapitala”, Engels ističe jednu osobinu Marksovog načina rada, osobinu relevantnu za ovu temu -

¹ Videti cit. knjiga, Kultura, Beograd, 1962, str. 274-275. Činjenica je da su u našoj sociologiji iskustvena istraživanja još i danas pretežno zasnovana na jednom eventualno na dva izvora podataka, a da se u većini njih teorijsko kategorije i ne javljaju. U ovom pogledu izuzetak čini sasvim ograničen broj istraživanja. Ovde treba reći da se ni u postojećim metodološkim udžbenicima nikakva pažnja ne posvećuje Marksovom načinu istraživanja. Ipak, V. Millošić je jedan od retkih autora u našoj sociologiji koji odstupa od ovog pravila i koji u celovitoj sociološkoj studiji o Marksovom metodu uključuje i razmatranje o značaju njegovog neposrednog proučavanja kapitalizma za nastanak teorije. Pri tom ovaj pisac iznosi stav da bi isticanje ove osobine Marksovog metoda bilo nepotrebno jer naučni način mišljenja i pretpostavlja nastojanje da se teorija iskustveno zasnuje, kada ne bi bilo pokušaja da se Marks tretira ili kao „tradicionalni spekulativac” ili kao „običan empiričar”. Videti: V. Millošić, Sociološki metod (2. izdanje), Nolit Beograd, 1978., str. 56-57.

² K. Marks, Kapital, I knjiga, Pogovor 2. izdanju, MED, t. 21, Prethodni, Beograd, 1974, str. 24-25.

njegov odnos prema značaju neposrednog proučavanja stvarnosti. Naime, reč je o tome da je Marks imao običaj da neka svoja uopštavanja ostavi za konačnu redakciju teksta „pri čemu su mu onda najnoviji istorijski događaji s revnošću koja nikad nije prevarila pružali u najpovoljnijoj aktuelnosti dokaze za njegova teoretska izlaganja”.³ Jedan primer koji ovo potvrđuje sadržan je u Marksovom pismu N. F. Danijelsonu u kome ga obaveštava, povodom odugovlačenja sa objavljivanjem 2. toma „Kapitala” u Nemačkoj, usled strogosti režima, da mu to i odgovara. „Ni po koju cijenu”, piše Marks, „nisam htio da objavim drugi tom prije nego što sadašnja kriza u Engleskoj ne dostigne svoj vrhunac”.⁴ Marks uočava osoben karakter ove krize koji tumači velikim i dugogodišnjim krizama u SAD, Južnoj Americi, Nemačkoj, Austriji itd. kakve ranije nisu prethodile krizama u Engleskoj. „Potebno je dakle, promatrati sadašnji razvoj, dok stvari ne sazriju, i tek onda ih 'produktivno konzumirati' mislim 'teoretski', završava Marks započetom misao.”⁵

Ovih nekoliko momenata govore o Marksovim nastojanjima da svoju teoriju o društvu što neposrednije zasnuje na iskustvenim činjenicama. No Marksov stav izražen u navedenom pismu upućuje na još jedan značajan momenat, pretpostavku njegovog metoda. Naime, da bi se, „stvarno kretanje izložilo na odgovarajući način”, da se „produktivno konzumira”, „teoretski” ima za pretpostavku i sazrevanje samog predmeta proučavanja.⁶ Sa nekoliko teorijsko-metodoloških napomena Marks

³ „Kapital”, 3. knj. cit. izdanje, t. 23, str. 13.

⁴ Pismo N. F. Danijelsonu u Petrograd od 10. IV 1879., MED, t. 41, cit. izdanje, str. 335.

⁵ Ibid.

⁶ Na ovaj momenat ukazuje i J. Arandelović u svojoj knjizi Dijalektička racionalnost. U razmatranju prirode dijalektičkog izlaganja on podvlači njegovu zavisnost ne samo od drugih postupaka, od saznanja stečenih njima, već i od samog predmeta, od stupnja njegove razvijenosti ili izgrađenosti u historijskom vremenu. Pri tom podvlači da je ovaj momenat, izgrađenost samog predmeta kao celine, suštinski u određivanju „mogućnosti dijalektičkog ovladavanja njime”. Cit. knj. Nolit, Beograd, 1981. str. 120-121.

u pregovoru 1. izdanju „Kapitala“, a potom i na drugim mestima, označava osnovni društveni okvir u kome zrelost predmeta u smislu kristalizacije dominantnih društvenih odnosa i osnovnih protivurečnosti biva praćena određenim metodskim pogodnostima, kao uslovu za njegovo uspešno proučavanje. Sa stanovišta predmeta i ciljeva Marksovog istraživanja ova dva uslova su se stekla u Engleskoj.⁷ Ona postaje društveni okvir, „glavna ilustracija za (moje) teorijsko izlaganje“, „...samo zato što je klasični predstavnik kapitalističke proizvodnje i što jedino ona ima neprekidnu zvaničnu statistiku o stvarima o kojima je reč“⁹ (podvukla M. B.). Usmeren i na proučavanje razvoja Marks dolazi do stava „da zemlja koja je industrijski razvijenija pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti“¹⁰ što je još jedan razlog u prilog izboru Engleske za osnovni okvir istraživanja.¹¹

⁷ Da podsetimo čitaoce: Za predmet svog proučavanja Marks uzima „kapitalistički način proizvodnje i odnose proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju“ (Predgovor 1. izdanju, str. 14), a cilj mu je da utvrdi „zakone ekonomskog kretanja modernog društva“, Kapital, I, knj. cit. izd., str. 17.

⁸ Predgovor 1. izdanju Kapitala cit. izd. str. 14.

⁹ Kapital, I, knj. cit. izd. str. 14.

¹⁰ Predgovor 1. izdanju Kapitala, cit. izd. str. 14.

¹¹ Ovde treba učiniti jednu napomenu. U zavisnosti od raspoloživih podataka, na različitim mestima u Kapitalu, Marks koristi Englesku kao okvir proučavanja gde je uključen i Vels; zatim Veliku Britaniju gde je pored Engleske uključena i Škotska i konačno Ujedinjenu Kraljevinu gde pored Velike Britanije ulazi i Irska, Videti Kapital 1. knj., cit. izdanje, N/107, str. 578.

Marks na mnogim mestima ponavlja i nijansira stav da je u njoj kapitalistički način proizvodnje potpuno razvijen („Kapital“ 1. knj. str. 574). Kada govori o tzv. prvobitnoj akumulaciji onda ističe da je ovaj proces, kao polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje, „klasičan oblik (ona) ima smao u Engleskoj i zato ovu zemlju uzimamo kao primer“ (isto, str. 632). No Engleska je, dosežući svoju zrelost upravo u periodu koji Marks smatra najpovoljnijim za proučavanje kapitalističke akumulacije (1864-1866), kada „ona zauzima prvo mesto na svetskom tržištu“ (isto str. 574), pokazivala i druge osobenosti svog zrelog bića. Kao kolovoz krupne industrije na njenom terenu počinje dugotrajan građanski rat za uopšte njevanje normalnog radnog dana, ona prva doživljava otpor radničke klase i (niti) „fabrički radnici bili su prvoborci (M. B.) ne samo Engleske, već uopšte moćni radničke klase, kao što su njihovi teoretičari prvi (M. B.) bacili rukavac (niti)“

Za potrebe ovog napisa nije neophodno šire ulaziti u analizu Marksovih nastojanja da rezultate do kojih dolazi u proučavanju Engleske neprekidno proverava i proširuje u uoprednom okviru, prvo zemalja evropskog kontinenta a potom i SAD i Rusije. Ukratko, kada istražuje položaj radnika u njegovoj društvenoj funkciji tada poredi dužinu radnog vremena i iscrpljivanje radne snage (kao i posledice tog iscrpljivanja) u Engleskoj i one na kontinentu (u Francuskoj, Belgiji, Pruskoj, Švajcarskoj, Austriji). Ova poređenja zasniva na analizi fabričkog zakonodavstva, raznih parlamentarnih izveštaja kao i lekarskih izveštaja.¹²

kapitala“ (isto, str. 269). U zemljama kontinenta u kojima se „kapitalistička proizvodnja odomacila, na primer u pravim fabrikama, prilike su mnogo gore nego u Engleskoj, jer nema protivteže koju čine fabrički zakoni“ (Predgovor 1. izdanju Kapitala str. 14.) a koji su rezultat nastalih protivurečnosti i klasnih sukoba.

¹² On poredi dužinu radnog dana odakle se vidi da je dvanaestčasovni radni dan uveden u Engleskoj 1833, u Francuskoj 1850, u Austriji 1862, u Cirihi takođe, za decu, čije se starosne granice nešto razlikuju. Ali Belgija koja se u pogledu uređivanja radnog dana takođe pokazuje kao uzorna buržoaska država (Kapital 1. knj. str. 249 N/130), još ni 1862. godine, prema izveštaju opunomoćenog ministra Engleske u Briselu, ne ograničava dečji rad „niti opštim zakonom niti kakvim lokalnim uredbama“, jer se po svaku cenu htelo sačuvati načelo „potpune slobode rada“ (isto). Kao pokazatelj iscrpljenosti radne snage usled dugog radnog dana, koja je „zasekla u sam koren, životnu snagu nacije“ (isto, str. 214), Marks navodi da je srednja telesna mera odraslih muškaraca, tj. njihova sposobnost za vojnu vežbu opala u mnogim evropskim zemljama. Da bi dokazao ovaj stav on koristi zakonske propise donete u Francuskoj, Saksoniji i Pruskoj od kraja XVIII veka do perioda u kome piše, kojima se, smanjivanjem minimalne visine za regrute nastojalo da obezbede neophodni vojni kontingenti (isto, N/46). No čak ni tada se u tome nije uvek uspevalo. Za ilustraciju navodi izveštaj dr. Meyer-a, objavljen u „Bayrischezeitung“ od 9. V 1862: „U Pruskoj je, računajući za prosečno 9 godina, od 1000 pozvanih na regrutaciju bilo 716 nesposobnih za službu u vojsci, 317 zbog nedovoljne visine, 399 zbog telesnih nedostataka ... godine 1858. Berlin nije bio kadar dati svoj kontingent regruta, nedostajalo je 156 ljudi“ (isto). Za ilustraciju svoje tvrdnje da je engleski radnik nakon 1850. godine bio u boljem položaju od svog druga na kontinentu, Marks koristi rezultate istraživanja do kojih je došao fabrički inspektro A. Redgrave, koji je proučavao stanje u fabrikama, posebno u Francuskoj i Pruskoj. U svom izveštaju, za pruskog radnika on kaže da „...živi gore i ima teži rad nego engleski radnik“ (Kapital 1. knj. N/110, str. 241.) U jednom kasnijem fabričkom izveštaju (dve godine

Proširivanjem okvira svojih proučavanja u pravcu SAD i Rusije, Marks konstatuje razlike koje su rezultat bitno drukčijih istorijskih uslova, u kojima su se ove zemlje razvijale, od onih u Engleskoj. 1866. godine, dakle pred samo izlaženje prve knjige „Kapitala“, Marks prati politički i ekonomski razvoj SAD koji je veoma brz nakon građanskog rata, posebno početak borbe radnika za osmočasovni radni dan i druga prava.¹³ Ipak uprkos ogromnom ekonomskom poletu koje SAD doživljavaju Marks ih još uvek smatra kolonijalnom zemljom Evrope, čiji je razvoj posledica evropske, posebno engleske krupne industrije.¹⁴ Ovaj stav, formulisan je u okviru ideje „o razvijanju internacionalne podele rada koja odgovara glavnim sedištim mašinske proizvodnje i koja jedan deo Zemljine kugle pretvara u polje poljoprivredne proizvodnje, za drugi deo, koji je polje pretežno industrijske proizvodnje,“ a ilustruje statističkim podacima o izvozu sirovina, pamuka i žitarica, iz SAD u Veliku Britaniju.¹⁵ Marks nastavlja sa praćenjem ekonomskog razvoja SAD, posebno između 1870. i 1877., što se može videti iz Engelsovog predgovora 2. knjizi „Kapitala“¹⁶ kao i iz Marksove prepiske. Iz njegovog pisma F. A. Sorgeu pokazuje se njegovo interesovanje za američku poljoprivredu i zemljovlasničke odnose, zatim za razna bankarska pitanja i sl.¹⁷ U pismu N. F. Danijelsonu Marks iznosi

kasnije) navodi se i podatak da „pruski fabrički radnik radi najmanje 10 časova nedeljno više od svog engleskog takmaca...“ (isto)

¹³ Reč je o Opštem radničkom kongresu u Baltimoru od 20. do 25. avgusta 1866. godine. Videti Kapital, knj. 1. cit. izdanje, str. 270.

¹⁴ Na ovu Marksovu konstataciju, Engels uz IV izdanje 1890. dodaje da su se SAD od tog vremena, „razvile u drugu indutrijsku zemlju sveta ne izgubivši ipak sasvim svoj kolonijalni karakter“, Kapital, 1. tom, N/234, str. 400.

¹⁵ Kapital 1. knj. str. 400.

¹⁶ Kapital, 2. tom, str. 13.

¹⁷ U ovom pismu Marks od Sorgea traži da mu iz Njujorka pošalje katalog knjiga od 1873. do tog momenta (pismo od 4. IV 1876.) da bi proučio navodnih probleme. Ovde ga interesuju i vesti o prevarama i bankarskim špekulacijama u vezi sa izgradnjom transkontinentalne pacifiističke železnice o čemu nije mogao da se obavesti iz engleskih novina. Videti N (292). 41, Prosveta, Beograd 1979. str. 160.

svoje mišljenje o SAD kao „o prvoj zemlji u kojoj će poslovi krenuti uzlaznom linijom“, uz jačanje vlasti monopola i „pogubnog utjecaja velikih kompanija“. „Najbolji jenkijski pisci“ piše Marks, „glasno objavljuju tvrdoglavu činjenicu da je rat protiv ropstva, doduše pokidao lance Crnaca, ali da je, s druge strane, porobio bijele proizvođače.“ Promene koje su se prema Marksovim rečima, u Engleskoj odvijale nekoliko stoleća, nastale su u SAD za nekoliko godina.¹⁸

Interesovanje za prilike u Rusiji takođe se pojačalo u navedenom periodu (1870-1877), a i kasnije, do te mere da on preduzima nova proučavanja o zemljišnom posedu u ovoj zemlji, na osnovu statističkih podataka i raznih publikacija do kojih je dolazio preko svojih prijatelja. Ova proučavanja koja su se odvijala nakon reforme od 1861. godine, pokazala su „raznolikost oblika kako zemljišnog poseda tako i eksploataciju poljoprivrednih proizvođača u Rusiji“, piše Engels, i Rusija je u odeljku o zemljišnoj renti trebalo „da igra istu ulogu koju Engleska igra u industrijskom najamnom radu u 1. knjizi“.¹⁹

Već ovo kratko izlaganje o uporednom okviru Marksovog proučavanja kapitalističkog načina proizvodnje i razvoja, nagoveštava različitost izvora podataka koje on koristi u svom radu. Stoga će sledeći deo ovog izlaganja biti posvećen ekspliciranju vrste izvora, njihove prirode i uslova nastanka, a koji su Marksu omogućili da predmet proučavanja što neposrednije prouči a teoriju iskustveno zasnuje. Konačno, ti izvori su omogućili „da se stvarno kretanje izloži na odgovarajući način.“

¹⁸ Pismo N. F. Danijelsonu od 15. novembra 1878., MED, t. 41, cit. izdanje, str. 325.

¹⁹ F. Engels, Predgovor, Kapital, 2. knj. t. 22. izd. str. 13. F. Engels, Predgovor, Kapital, 3. knj. cit. izd. str. 13.

**Iskustvena osnova (Izvori podataka,
uslovi njihovog stvaranja i kritika)**

Koje su to metode pogodnosti koje pored prvog, teorijsko-istorijskog uslova, dozrelosti predmeta istraživanja, čine i omogućuju Marks u svoje proučavanje izvesti i da ono dobije završni oblik u „Kapitalu”? Najveći deo odgovora dao je sam Marks u poznatom stavu u predgovoru 1. izdanju (25. jula 1867.): „Socijalna statistika u Nemačkoj i ostalim zapadnim zemljama evropskog kontinenta bedna je kad se upoređi sa Engleskom. Pa ipak i ona podiže veo upravo toliko da se iza njega može nazreti Meduzina glava. Mi bismo se užasnuli svojih sopstvenih prilika kada bi naše vlade i parlamenti, kao u Engleskoj, uveli periodične anketne komisije za ispitivanje ekonomskih prilika, kada bi te anketne komisije bile naoružane istim ovlašćenjima za istraživanje istine kao u Engleskoj i kad bi se u tu svrhu mogli naći isto toliko stručni, nepristrasni i bespoštedni ljudi kao što su engleski fabrički inspektori, lekari izvestiozi o „Public Health-u” (narodnom zdravlju), poverenici za proučavanje eksploatacije žena i dece, stambenih prilika i ishrane itd.”²⁰

Ovaj tekst nameće potrebu da se učini nekoliko komentara i objašnjenja. Prvo, uočava se da pojam „socijalne statistike” Marks upotrebljava u vrlo širokom značenju. On njime obuhvata praktično sve izvore podataka, ne samo uobičajene statističke u njihovoj numeričkoj formi, već i sve vrste izveštaja kojima je engleski parlament raspolagao u to vreme. Ovo ćemo nazvati prvom grupom izvora. Njihova osnovna karakteristika je da su nastajali u samoj praksi društvenog sistema a po obimu u kom su korišćeni i značaju koji imaju za nastajanje Marksove teorije svakako zauzimaju prvo mesto.

Ova grupa izvora, koja čini najveći deo neposredne iskustvene građe „Kapitala”, data je na kraju svake sveske pod naslovom „Parlamentarni izveštaji i druge zvanične publikacije”. Uz nju, jer je služilo istoj svrsi, daju se i naslovi publikacija pod

zajedničkim nazivom „Listovi i časopisi”. Prisustvo ovih izvora u pojedinim sveskama „Kapitala” može se jednostavno prikazati pomoću sledeće tabele:

	Parlamentarni izveštaji i dr. zvanične publikac. ²¹	Listovi i časopisi ²²
Kapital I	50	36
Kapital II	4	4
Kapital III	13	19

Dati pregled broja i raznovrsnosti u pogledu zastupljene izvorne građe pokazuje veliku prednost prve knjige „Kapitala”, u odnosu na druge dve, što se čini dovoljnim razlogom da se priroda te građe i način njenog nastajanja i sagleda prvenstveno u okvirima ove knjige i poglavlja u kojima je najprisutnija. Reč je naime o tome da je korišćenje ovih izvora najviše prisutno u onim poglavljima (pre svega u analizi radnog dana, organizovanog mašinskog sistema, prvobitne akumulacije) u kojima Marks analizira najbrže i najteže posledice kapitalističkog načina proizvodnje na položaj samih proizvođača u njihovoj društvenoj funkciji i van nje - u oblastima ishrane i stanovanja - dakle, različite oblike i stepen eksploatacije.²³

²¹ U ovoj koloni dat je pregled broja korišćenih izveštaja prema njihovim nazivima. Ovo se naglašava jer u pregledu datom na kraju svezaka, pod nazivom „Napomene i registri”, nije uvek poštovan ovaj kriterij dosledno, nego su neki izveštaji ponavljani više puta prema godinama izlaženja, a neki su navodeni samo jedanput uz dodatne podatke o godinama kada su objavljivani.

²² Ovde je dat i pregled broja zastupljenih listova i časopisa jer Marks koristi i ove izvore da bi pokazao povremene reakcije javnosti u dnevnoj i nedeljnoj štampi i raznim časopisima na neka tekuća društvena pitanja, posebno na pitanja o položaju radničke klase.

²³ Marks analizira ne samo uslove u kojima dolazi do povećanja broja paupera (onog dela radničke klase koji je ostao bez sredstava za život, dakle, bez mogućnosti da prodaje svoju radnu snagu) već i uslove u kojima se uvodi parohijska pomoć za zaposlene radnike. Odnos između parohijske milotitnje i najamnine Marks posmatra kao meru u kojoj je radnik bio sastavljen od najamnog radnika a u kojoj od paupera. Videti: „Kapital”, I knj. cit. izdanje, str. 597).

²⁰ Kapital I. knj., cit. izdanje, str. 14.

Kao prvo, među zvanične publikacije uključeni su razni izvori statističkih podataka. Tu treba pomenuti sledeće: popise stanovništva, poresku upravu, Registar General čiji je delokrug prikupljanja podataka bila vitalna statistika, zatim popisi koji su po nalogu Donjeg doma sprovedeni za određene specifične potrebe vlade. Tu su dalje i statistički podaci koje Marks preuzima iz izveštaja RIF-a, Public Health-a, CEC-a, kao izvor statističkih podataka služe i Plave knjige.²⁴ Širem razmatranju Marksovog načina upotrebe statističkih izvora i podataka bilo bi potrebno posvetiti daleko više pažnje nego što je to moguće u ovom napisa gde je ova vrsta izora samo jedan od mnogih, iako veoma značajan izvor.²⁵ Treba, međutim, naglasiti da gde god je bilo moguće Marks koristi statističke podatke za prikazivanje kretanja određenih pojava, njihovog povećanja i opadanja, ili njihove relativne odnose. Kada nema odgovarajuće statističke podatke, on to i navodi kao, na primer, u slučaju nedostatka poljoprivredne statistike za Englesku da bi pokazao koncentra-

²⁴ a) U napomenama 1. grupa izveštaja označava se skraćenicom RIF - Reports of the Inspectors of the Factories (Izveštaji fabričkih inspektora); druga grupa Public Health - Reports su izveštaji o narodnom zdravlju; treću grupu izveštaja - CEC - Children's Employment Commission Reports - čine izveštaji komisija za zapošljavanje dece, b) Publikaciju „Blue Books” Marks ne koristi samo kao izvor statističkih podataka. U njoj su objavljivani razni materijali i publikacije engleskog parlamenta kao i diplomatska dokumentacija Ministarstva spoljnih poslova. Plave knjige izlaze još od XVII veka i smatra se da su one „najvažniji zvanični izvor za proučavanje istorije privrede i diplomatije ove zemlje”. Kapital knj. 1. cit. izd., str. 751.

²⁵ U pomenutoj sociološkoj studiji o Marksovom metodi, V. Milić se osvrće i na ulogu statistike koja joj je tu data. On kratko podseća da ju je Marks koristio u definisanju osnovnih teorijskih pojmova pomoću proseka (određivanju društvenog potrebnog radnog vremena, profitne stope i sl.), kao i u proveravanju teorijskih pretpostavki (primer o apsolutnoj renti). Posebno ističe njenu ulogu u onim odeljcima 1. knjige Kapitala koji imaju pretežno induktivni karakter i čija bi metodološka analiza pokazala „kako Marksovo induktivno proveravanje i dokazivanje teorije poprimaju vid društvenih istorije (u ovom slučaju Engleske)”. Videti cit. knj. str. 70-71.

ciju zemljišnog poseda. Taj proces pokazuje na primeru samo 10 grofovija koje su te podatke dale za period od 1851-1961.²⁶

Pored ukazivanja na odsustvo statističkih podataka mnogo veću težinu ima Marksova kritička primedba na razne obmane koje se vrše pomoću ove vrste podataka, koji onda pružaju pogrešnu sliku o pojavama. U vezi sa tim, on podseća da je statistika paupera, dakle onog dela radničke klase koja životari od milostinje, veoma značajna, jer propast ili opadanje njihovog broja pouzdan je pokazatelj za praćenje periodičnih promena indusrijskog ciklusa. Pokazuje se, međutim, da zvanična statistika, u periodima pojačane akumulacije i klasne borbe, a time i samosvesti radnika, ne pruža tačne podatke o obimu ove pojave o kojoj inače svedoči i „strahovito umnožavanje smrtnih slučajeva od gladi u Londonu poslednjeg decenija”²⁷

Koristeći različite izvore podataka Marks dolazi i do saznanja da se, na primer, odredba kategorije fabričkih radnika razlikuje u upotrebi engleskog fabričkog zakonodavstva i u izveštajima parlamenta. Ova neujednačenost značenja na pojmovnom planu izražava se u neujednačenom prikupljanju podataka o datoj kategoriji. On ovo razlikovanje naziva „namernim obmanjivanjem putem statistike”, a reč je o tome da se u parlamentarnim izveštajima u fabričke radnike „izričito računaju...svi ljudi osim samog vlasnika fabrike” dok zakonodavstvo „izričito isključuje” iz ove kategorije ono zaposleno osoblje koje nadgleda i popravljia celokupnu mašineriju (inžinjeri, mehaničari, stolari itd.)²⁸ O nepreciznosti statističkih podataka koja je rezultat odsustva pojmovnog preciziranja kategorija, Marks govori i u vezi sa odnosom kućevlasnika i ukupnog stanovništva, ističući da taj odnos zatheva odvajanje krupnih od sitnih kućevlasnika, jer i nisu homogena kategorija.²⁹ Poseban vid obmanjivanja

²⁶ Kapital 1. knj. N/97, str. 575.

²⁷ Kapital 1 knj. cit. izdanje, str. 579.

²⁸ Ibid, str. 372.

²⁹ Ovaj zahtev Marks postavlja kad razmatra odnos između zemljišne rente i

pomoću statistike Marks vidi i u njenom korišćenju u vidu apsolutnih brojeva kada se želi, na osnovu povećanja apsolutnog iznosa najamnina, dokazati poboljšanje položaja radničke klase. Marks pokazuje da je došlo upravo do obrnute situacije, odnosno da je došlo do pogoršanja njenog položaja usled poskupljenja životnih sredstava i za čitavih 20% za trogodišnji period od 1860-1862. u odnosu na period od 1851-1853.³⁰

Vredno je pomenuti još jedan primer u kome Marks ukazuje na nepouzdanost statističkih podataka, u ovom slučaju, u praćenju broja zaposlene dece. „Za poslednjih 20 godina broj dece ispod 13 godina, koja rade u fabrikama opadao je po engleskoj statistici ponekad na skokove i u iznenađujućoj meri; to je po iskazima samih fabričkih inspektora u velikoj meri delo certifying surgeons-a, koji su uzrast dece penjali prema eksploatorskoj pohlepi kapitalista i potrebama prijave trgovine roditelja“, piše Marks.³¹

kamate stalnog kapitala od građevina, koja po isteku ugovora između zemljovlasnika i industrijalca (najčešće na 99 godina), za korišćenje zemljišta kao građevinskog terena, povećava zemljišnu rentu zemljovlasnika jer mu zajedno sa zemljom pripada i sve ono što je tu izgrađeno. Videti Kapital 3. knj., str. 526.

³⁰ Ovo je Marksov komentar na Gledstonov budžetski govor u Donjem domu od 16. aprila 1863. godine u kome ovaj govori o „omamnom povećanju bogatstva... koje je potpuno ograničeno na sopstveničke klase... posredno je od koristi i za randičku klasu“. Pri tom Marks koristi podatke Londonskog doma siročadi ali napominje da bi umesto ove statistike „mogle“ (bi) kao dokaz poslužiti i deklamacije vladinih novina kad zastupaju davanje miraza deci iz kraljevskog doma. Tu se nikad ne zaboravlja skupoća životnih sredstava. Opširnije o ovom može se videti u zvaničnim podacima u *Plavoj knjizi* od 1890, Vid. Kapital, 1. knj. N/104, str. 577.

³¹ Marks ovde misli na zloupotrebe koje su vršili fabrikanti, roditelji i lokarni, zapošljavajući decu ispod 13 godina, puno radno vreme, proglašavajući ih starijim. U to doba radno vreme dece ispod 13 godina, bilo je fabričkim zakonom ograničeno na 6¹/₂ časova. Izigravanje zakona, o čemu Marks nalazi podatke u izveštajima fabričkih inspektora, dobijalo je najneobičniji izraz. Marks navodi izveštaj inspektora A Redgrave-a u kome ovaj daje prikaz takvog ponašanja iz jednog novinskog oglasa: „Traži se 12-20 dečaka koji po izgledu imaju najmanje 13 godina“. Vidi Kapital 1. knj. N/123, str. 351.

Ovaj kratak pregled o Marksovom odnosu prema statistici govori o njenoj nepotpunosti u vreme kada ona vrši svoja proučavanja i njegovom dovijanju da je koristi iz različitih izvora. On već u to vreme ukazuje na posledice u prikupljanju statističkih podataka a koje proizilaze iz pojmovne nepreciznosti kategorija kao i na različite oblike obmanjivanja koji se mogu javiti u njenoj primeni.

Drugu veliku grupu ove građe, intenzivno prisutnu i značajnu za Marksov rad čine razni izveštaji o uslovima rada, stanovanja i ishrane radničke klase, i o drugim pitanjima vezanim za ova. Među najvažnije treba navesti sledeće: 1. Izveštaje fabričkih inspektora - RIF; 2. Izveštaje o narodnom zdravlju - Public Health; 3. Izveštaje komisija za zapošljavanje dece - CEC. Prvu grupu izveštaja Marks prati od kraja 1841. do kraja 1866, drugu od 1860. do 1865. a treću od 1863 do 1867. Njihova zajednička karakteristika je da su stvarani i objavljivani direktno po nalogu Donjeg doma (često i same kraljice). U tu svrhu bili su formirani komiteti, odbori i komisije, koji su parlamentu podnosili izveštaje pomenute sadržine, otkrivajući, na taj način, različite oblike eksploatacije, njen stepen i posledice, često zahtevajući i razne mere zaštite sa zakonskom prinudom.³²

Ti izveštaji su nastajali, kao rezultat konkretnih prikupljanja podataka na terenu putem posmatranja, anketnih istraživanja i lekarske prakse pomenutih komisija. Oni su često davali živopisan opis sa mnogo detalja i komentara ali neretko bili su praćeni numeričkim prikazivanjem prisutnosti i rasprostranjenosti neke pojave, što je zahtevalo ogroman i naporan rad samih izvestila-

³² Primera radi doktor Farr, prvi čovek u Registar General i prvi statističar za oblast medicine rada, zajedno sa drugim poznatim lekarima, povodom donošenja zakona od 1833. godine koji reguliše rad dece i mladih lica, apeluje pred Donjim domom: „Potrebno je odmah doneti zakon radi sprečavanja svih oblika prerane smrti a sigurno je da ovaj fabrički sistem moramo smatrati kao jedan od najsvirepijih metoda za njeno nanošenje“. Kapital, 1. knj. N/135, str. 251.

ca.³³ Čak i ovo bi bilo dovoljno. Ali Marks je u tim izveštajima često nallazio i na formulacije koje su gotovo u teorijskom obliku ukazivale i na samu srž problema.

Iz odredbe pojma fabričkog insektora koju Marks daje u odeljku o radnom danu, čiji izveštaji imaju polugodišnji karakter, može se videti šta je ova vrsta evidencije njemu značila za upoznavanje predmeta istraživanja kojim se bavio: „Postavljeni su naročiti čuvari zakona, fabrički inspektori... Ti izveštaji pružaju neprestanu i zvaničnu statistiku kurjačke gladi kapitala za viškom rada.”³⁴

³³ Navodimo nekoliko primera kao ilustraciju.

U Izveštaju jednog sirotinjskog staratelja stoji: „U Davhouslu napravili su izvestan broj malih udubljenja u jednom velikom bregu od krečnjaka. Ove pećine služe za stanovanje kopačima i drugim radnicima zaposlenim na gradnji železnice. Pećine su tesne, vlažne, bez kanala za čistoću, bez nužnika. U njima nema nikakvih sredstava za provetravanje, osim jedne rupe na tavanici, koja ujedno služi i kao dimnjak. Boginje besne i već su (među stanovnicima ovih jama) prouzročile više smrtnih slučajeva”. (Public Health, N. 131., str. 589) Ovo je ekstreman primer o stanovanju, ali ni drugi, koji govore o privremenim naseljima, bez sanitarija, pretrpanim, ili o gradskim prostorijama sličnog karaktera, nimalo ne poboljšavaju prethodno dobijenu sliku. (Kapital, I knj. str. 588-607). Sledeći primer otkriva karakter izveštaja, kao dela iskusvene evidencije, koji stvara dr Simon o uticaju radionice na zdravlje radnika. Izveštaj sadrži podatke o smrtnosti u tri grupe radnika, i to po godinama starosti, koji rade u različitim uslovima: poljoprivredni radnici, londonski krojači i londonski tipografi. Pokazuje se da krojači i tipografi imaju daleko veću stopu smrtnosti u svim starosnim grupama u čemu opet prednjače tipografi. Kapital, I. knj. cit. izd. str. 417. Zanimljivo je i istraživanje koje vrši dr. Smith (mnogi lekari su radili slična istraživanja na zahtev Privy Council-a) o problemima ishrane radničke klase. Ovim istraživanjem (1863.) su bili obuhvaćeni poljoprivredni i gradski radnici, a među ovim poslednjim sledeća zanimanja: tkalci, svilu, švalje, rukavičari, čarapari i obućari. Pri tom su iz svake kategorije birano najzdravije i relativno najbolje situirane porodice. No čak i u tom slučaju, rezultati su bili porazni. U gradskim porodicama samo je u jednoj kategoriji količina hrane prelazila minimum, ispod koga nastaju bolesti od gladi, dok je u ostalim vladala oskudica ili velika oskudica. U poljoprivrednim porodicama ishrana je bila ispod minimuma, i naročito je pogađala žene i decu, jer „muž mora jesti da bi mogao obaviti svoj posao.” (str. 580).

³⁴ Kapital, I knj. cit. izdanje, str. 215

Za stvaraoce navedenih izveštaja, ne samo fabričkih inspektora, Marks podvlači da su „stručni, nepristrasni i bespoštadni ljudi...” sa „ovlašćenjima za istraživanje istine” o čemu treba reći par reči. Činjenica je da ove osobe dolaze do izražaja u njihovom radu i u izveštajima ali i uslovi koji su ih u tom radu ometali. Iako su imali pomenuta ovlašćenja, jer su radili po nalogu same vlade, ta ista vlada je bila veoma škrtu u finansiranju tog rada. Na primer, delokrug rada fabričkih inspektora bio je određen samim zakonskim odredbama pojma fabrike, kao tvorevine modernog načina proizvodnje. Ovde je neophodno učiniti jednu malu digresiju radi bližeg razjašnjenja samog rada fabričkih inspektora kao „naročitih čuvara zakona”. Zadatak fabričkog zakonodavstva bio je da ograniči „bezmerno” i „besprizorno” produžavanje radnog dana koje je bilo omogućeno revolucionisanjem materijalnog načina proizvodnje i upotrebom ženskog i dečjeg rada. Ovo revolucionisanje materijalnog načina proizvodnje nije se dogodilo odjednom i u svim granama istovremeno. Prvo je obuhvatilo industriju za preradu tkanina - od pamuka, vune, svile i lana, te se i određivanje pojma fabrike zasnivalo na dva kriterija: na upotrebi parne ili vodene snage u preradi tkanina. Donošenje fabričkih zakona, kao prinudne, društvene kontrole u datom značenju, obuhvatilo je najpre ovu oblast i u prvoj polovini XIX veka fabričko zakonodavstvo je imalo „karakter izuzetnosti”. Javljalo se od slučaja do slučaja. Ali novi način proizvodnje osvaja i druge industrijske grane, i ne samo to, nego su i mnoge manufakture, zanati, pa čak i raštrkani kućni rad, počeli da funkcionišu na principima kapitalističke eksploatacije, kao i same fabrike. „Stoga je zakonodavstvo bilo prinuđeno da se postepeno oslobađa karaktera izuzetnosti ili da u zemljama gde ono kao u Engleskoj, postupa po rimskoj kazuistici, po volji proglasi fabrikom (factory) koju bilo kuću u kojoj se radi”.³⁵ Proizilazi, prema RIF-u od 31. oktobra 1864. godine, da u zakonskoj odredbi fabrike nije više morao biti prisutan uslov upotrebe mehaničke pogonske snage.³⁶ Ovim putem je ogrom-

³⁵ Kapital, I. knj. str. 268.

³⁶ Ibid, str. 269.

no povećan delokrug rada fabričke inspekcije, koji je bio otežan, između ostalog, i nedovoljnim brojem fabričkih inspektora. Primera radi, u Velikoj Britaniji bilo je 1865. god. 3.217 rudnika i 12 inspektora. „Times“ od 26. januara 1867. godine objavio je podatak da je jedan vlasnik rudnika iz Jorkšira izračunao da bi postojeći broj inspektora mogao da obiđe svaki radnik samo jedanput u 10 godina (pod pretpostavkom da bude oslobođen obimnih administrativnih poslova).³⁷ Marks navodi primer da je u jednom slučaju došlo do ogromnog povećanja delokruga rada fabričke inspekcije za više od 100 hiljada radionica dok se broj inspektorskih pomoćnika povećao za svega 8.³⁸

Ne samo mali broj fabričkih inspektora nego i nepreciznost zakona, njihovo nepoštovanje, odsustvo sredstava i prisile za njihovo sprovođenje, bile su samo neke od otežavajućih okolnosti njihovog rada. Na neke od ovih teškoća upozorava fabrički inspektor L. Horner, povodom relejnog sistema. On je 1848. godine prikupio iskaze od 65 fabrikanta i 29 fabričkih nadzornika o tome da pod datim relejnim sistemom „nikakav sistem vrhovnog nadzora ne može sprečiti najstrašniji prekomerni rad“. ³⁹ Nemogućnost bilo kakvog nadzora proizilazi iz činjenice da se reč „smena“ zloupotrebljava „da bi radnike beskrajno raznoliko mešao kao karte i svaki dan tako pomera časove rada i odmora za različita lica, tako da jedna ista potpuna smena radnika nikad ne radi zajedno na istom mestu u isto vreme“. ⁴⁰ Inspektor R. Baker u svom izveštaju, 1861. godine piše: „U mom srezu, na primer, u zgradama koje pripadaju jednoj istoj fabrici, jedan je isti fabrikant beljar i farbar podvrgnut 'zakonu o beljarama i farbarama', štampar 'zakonu o štamparijama' i katuna i finišer 'fabričkom zakonu'.“ Različitost odredbi ovih zakona i teškoće koje odatle proizilaze navode ovog inspektora da za-

ključi: „Vidi se koliko teško mora biti obezbediti izvršenje ova tri zakona ako vlasnik hoće da ih obilazi“. ⁴¹

Ipak njihova istrajnost je zaista bila ogromna. Komesar White, u kontroli sprovođenja zakona o zabrani noćnog rada za decu i mlada lica ne uvažava argumente fabrikanta da je takva zabrana „nemoguća stvar“, „jednaka obustavi rada u njihovom preduzeću“. On ne dozvoljava da mu jedan fabrikant utaji izveštaj koji mu je bio vraćen na reviziju, što Marks posebno komentariše rečima: „Ali gospodin White ima dobro pamćenje“. ⁴² R. Baker, fabrički inspektor lično je poveo sudski proces protiv fabrikanta koji je mladim radnicima zakidao na najamnini naplaćujući im lekarsko uverenje o godinama starosti, 10 pensa (koje inače staje 6, sme da uzme 3, a po običaju ne uzima se ništa). ⁴³ Upornost fabričkog inspektora L. Hornera i obimnost posla koji je preduzeo, još je jedan primer ne samo o istrajnosti u radu već i o značaju rada fabričke inspekcije. U periodu donošenja zakona o desetočasovnom radnom vremenu (za mlada lica i žene), koji je trebalo da stupi na snagu 1. V 1848. godine, kapital je preduzeo razne mere da do njega ne dode: prvo, najamnine su snižavane i za 25% gde god su prilike dopuštale, a zatim se ukazivalo na mogućnost da se duže radi i više zaradi dok su radnicima iznudivane izjave da ih je „zakon podjarmio“. ⁴⁴ U štampi i parlamentu opužili su fabričke inspektore „koji su nesrećnog radnika nemilosrdno žrtvovali svojim reformatorskim mušicama“, itd. ⁴⁵ Ovim navodima suprotstavio se fabrički inspektor L. Horner, koji je sa svojim podinspektorima,

⁴¹ Ibid, N/194, RIF 31. oktobar 1861, str. 270.

⁴² Kapital, 1. knj. N/1012, CEC IV Report 1865, str. 234.

⁴³ Ibid. N/190, RIF 30. april 1863, str. 377.

⁴⁴ Na usmenom saslušanju povodom iznudenih potpisa, radnici su izjavljivali: „Potpisujući molbu ujedno sam izjavio da činim nešto rđavo“. - „Pa zašto ste je onda potpisali?“ - „Zato što bi me u slučaju opiranja izbacili na ulicu“. I izvoštilać dodaje: „Molilać se doista osećao 'ugnjeten' ali ne baš od fabričkog zakona“ Ibid, N/144, RIF 31. okt. 1848. str. 255.

⁴⁵ Kapital, 1. knj. str. 255.

³⁷ Kapital, 1. knj. cit. izdanje, str. 442.

³⁸ O nedovoljnosti fabričke inspekcije videti: Kapital, 1. knj. N/321, 011, 436-437.

³⁹ Kapital, 1. knj. N/162, RIF 31. oktobar 1849. str. 261.

⁴⁰ Ibid, N/164, RIF 31. oktobar 1848, str. 261.

u fabrikama Lankašira saslušao 10.270 odraslih radnika, u 181 fabrici, a rezultat je bio: 70% radnika izjasnilo se za desetočasovni radni dan, itd. Fabrikanti su ipak ostali uporni zahtevajući da odrasli radnici rade 12-15 časova što bi bio „izraz vrućih želja proletera”. ali „nemislosrdni” fabrički inspektor Leonard Horner stvori se opet na licu mesta” piše Marks. Većina ovih radnika, 'prekovremenih', izjavila je da bi „više voleli da rade 10 časova za manju najamninu”... ali da se pitanje postavlja na sledeći način: „Ili raditi duže radno vreme ili ležati na ulici”⁴⁶ Napori fabričkog inspektora nisu bili uzaludni ali su rezultati bili kratkotrajni.

Retki su primeri koje Marks navodi da neki inspektor nije bio dovoljno savestan u svome radu,⁴⁷ te čitanje brojnih izveštaja znatnog broja ovih izvestilaca uverljivo govori o njihovoj pouzdanosti. Ovom predanom radu inspektora u obezbeđivanju zakonitosti nisu stajali na putu samo već navedene okolnosti već i tzv. mirovna veća i sudovi kojima su se obraćali u slučaju kršenja zakona „pobunjenih vlasnika robova”.⁴⁸ Tako su sastavni deo ovih izveštaja sačinjavali i zapisnici sa suđenja iz rada pomenutih mirovnih veća o raznim prekršajima radnika ili i samih fabrikanta, a koje Marks koristi da bi ilustrovao atmosferu sa tih saslušanja i buržoasko shvalanje pravde.

⁴⁶ Kapital, 1. knj. N/146, str. 256.

⁴⁷ Marks navodi primer fabričkog inspektora J. Stuarda, koji je nakon preporuke ministra unutrašnjih poslova od 5. avgusta 1848. da „inspektori uglavnom ne intervenišu zbog povrede slova zakona dok se ne bude imao dokaz da go relejni sistem zloupotrebljava...” koji je dakle, dosta olako dozvolio sistom smena u 15-časovnom radnom danu u celoj Škotskoj. Vid. „Kapital”, 1. knj. str. 259. Na jednom drugom mestu Marks govori o ovom istom fabričkom inspektor koji je „nasuprot engleskim fabričkim inspektorima potpuno ogrtao u kapitalistički način mišljenja”. On u prilog uvodenju relejnom sistemu i otklanjanju 'predrasuda' i 'bojazni' od njega, uz svoj izveštaj prilaže i pismo jednog fabrikanta kao „najkorisnije saopštenje u prilog relejnom sistemu” i u njemu ovaj fabrikant iznosi svoju računicu o gubicima koje svaki od njih tili usled skraćivanja radnog dana sa 12 na 10 č. Kapital 1. knj. N/207, 208, III: 30. april 1849, str. 280.

⁴⁸ Ibid, str. 259.

Mirovna veća bila su neka vrsta sudova a birana su među viđenim ljudima grofovije. „U tim su sudovima gospoda fabrikanti bili sudije sami sebi”, piše Marks. On daje primer fabrikanta čiju šemu relejnog sistema nije odobrio fabrički inspektor, ali se nakon par meseci taj isti fabrikant našao na čelu mirovnog veća od 4 sudije (od kojih su trojica bili fabrikanti) zbog optužbe protiv nekog fabrikanta da je uveo relejni sistem. Predsednik veća je bio na strani optuženog, te uz njegovo oslobađanje i sam uvodi relejni sistem⁴⁹ „Svakako, već sam sastav tih sudova bio je otvorena povreda zakona”, piše Marks i polpuno se oslanja na mišljenje fabričkog inspektora Howell-a, koje ovaj daje u svom izveštaju. „Ova sudska lakrdija vapije za lekom... ili podesite zakon prema ovim presudama ili neka ga primenjuju manje pogrešivi sudovi koji će u svim ovakvim slučajevima svoja rešenja podešaviti prema zakonu...”⁵⁰ U prilog ovom stoji i izveštaj fabričkog inspektora L. Hornera koji izjavljuje da je „gonjenje zbog obilaženja zakona beskorisno jer od 10 podnetih tužbi u sedam različitih srezova, za poštovanje zakona, „samo je u jednom slučaju bio pomognut od strane magistrata”⁵¹

Plava knjiga (od 23. jula 1866) sadrži izveštaje članova jednog odbora Donjeg doma formiranog za ispitivanje rada žena i dece u rudnicima, uloge rudarske inspekcije i sl. I ovde „uloge advokata igraju sami parlamentarni istražitelji među njima i vlasnici i eksploatatori rudnika: svedoci su rudarski radnici, većinom iz ugljenokopa”, piše Marks.⁵²

⁴⁹ Kapital, 1. knj. RIF 30. april 1849, str. 260.

⁵⁰ Ibid, str. 260, Marks se ovde poziva i na zakon izdat pod Williamom IV, poznat pod nazivom fabričkog zakona sera John-a Hobhouse-a u kome se „zabranjuje svakom vlasniku predionice pamuka ili tkačnice ili njegovu ocu, sinu i bratu, da vrši ulogu mirovnog sudije u pitanjima koja se tiču fabričkog zakona”. Ibid N/159, str. 260.

⁵¹ Ibid, N/161, str. 260.

⁵² Samo da podsetimo čitaoca na način ovih ispitivanja, ironiju i pravdu prisutnu u njima. Postojala je zakonska odredba da se deca od 10 do 12 godina ne zapošljavaju u rudnicima bez školskog svedočanstva. Ovu obavezu poslodavci ne poštuju. Članovi pomenutog odbora ispituju ovu situaciju na sledeći

No svakako je za položaj radnika pred zakonom, koji ga uopšte ne štiti, karakterističan primer radnika koji je više puta bio osuđivan za isti prekršaj⁵³ i to u samom Londonu, kao i suđenje železničarima, za krivično delo velikog broja smrtnih slučajeva, usled saobraćajnih udesa, koji je bio izazvan premorom ovih radnika. Oni su izjavili da je poslednjih godina njihovo radno vreme bilo i po 14, 18 i 20 časova a pri osobito velikoj navali putnika, kao u sezonama izleta, traje rad neprekidno 40-50 časova.⁵⁴ Uz presudu kojom su poslali krivičnom sudu, porotnik u „blagonaklonom dodatku izražava skromnu želju da bi gospođa kapitalisti, železnički magnati, mogli ubuduće biti izdašniji u kupovini potrebnog broja 'radnih snaga' i 'uzdržljiviji' ili 'nesebičniji' ili 'štedljiviji', u isisavanju plaćene radne snage".⁵⁵ „Reynold's Paper” (21. januar 1866) prali ovu i druge železničke nesreće i daje izjave radnika o produžavanju radnog dana „bez mere”, po najgorem vremenu, bez odmora”, čak i do „29 časova i 15 minuta bez prekida”, o zakidanju najamnine i sl.⁵⁶

Nakon ove male digresije i prekinutog izlaganja o vrstama izveštaja, da bi se na odgovarajućem mestu reklo nešto više o

način: „...Zašto se deca ne bi slala u večernje škole”, pita istražitelj. „U većini ugljarskih srezova njih nema. Ali glavno je da su od dugog prekomernog rada toliko iscrpljena da im se oči sklapaju od umora”, (odgovara radnik). „Dakle”, zaključuje bourgeois, „Vi ste protiv vaspitanja”? „Nikako”, ali „itd”. Videti Kapital 1. knj. str. 439.

U drugom primeru, u vezi sa načinom isplaćivanja najamnina, ispitivanje ima sledeći tok. „Ako se čabrovi na prevaru povećaju radnik valda može da napusti rudnik posle 14-dnevnog otkaza? - Ali ako ode na drugo mesto nalazi isto”. (B. 1072). „Ali on može da napusti mesto gde se vrši nepravda? - Ona vlada svugde”. (B. 1073.) „Ali radnik može svako svoje mesto da napusti 14 dana po otkazu? - Da.” Ovome svakako nisu potrebni komentari. Kapital, 1. knj. str. 441.

⁵³ Iako je ovaj primer jedinstven, slučaj se ipak dogodio i to u jednom od najviših sudova u Londonu. Jedan sudija je ovaj postupak javno prokomentarisao kao „pravni monstrum”. Kapital, 1. knj. N/190, str. 376.

⁵⁴ Kapital, I. knj. str. 226.

⁵⁵ Kapital, I. knj. str. 227.

⁵⁶ Ibid, N/87.

samim izveštajima, protivurečnosti uslova u kojima su svoj posao obavljali, kao i o sadržaju njihovih izveštaja, ostaje da se kaže još nešto o onom što je ulazilo u iskustvenu evidenciju.

Pomenuti izveštaji uključivali su čak i rezultate eksperimenata koje su, u svojim fabrikama, sprovodili sami vlasnici da bi ispitali uticaj skraćivanja radnog dana na proizvodnost.⁵⁷

Posebnu grupu čine izveštaji koji sadrže prepisku engleske kraljice sa njenim misijama u inostranstvu i sekretarima ambasada i poslanstva, koji su pratili oblast industrije, trgovine, sindikalne pokrete i sl. Ova vrsta izveštaja omogućavala je Marks u proširenje uporednog okvira proučavanja.

Sve pomenute vrste izveštaja, bile su predmet parlamentarnih diskusija i osnova za donošenje značajnih odluka vlade, posebno zakona. Marks na jednom mestu kaže da je „nezavisno od ma kakvih viših pobuda, najbliži interes današnjih vladajućih klasa da se uklone sve smetnje koje koče razvijanje radničke klase, a koje se mogu zakonom kontrolisati. Zbog toga sam, pored ostalog, u ovom tomu posvetio mnogo mesta istorijskoj sadržini i rezultatima engleskog fabričkog zakonodavstva.”⁵⁸ Tako se kao jedan od veoma značajnih izvora podataka za izučavanje odnosa između rada i kapitala koristi i samo fabričko zakonodavstvo.

Analiza fabričkog zakonodavstva, njegove istorije i sadržaja, dopunjena pomenutim izveštajima, videli smo, pruža uvid u društvene prilike u kojima su zakoni donošeni, govori o učesnicima, njihovim interesima i međusobnim odnosima, o događajima koji ubrzavaju ili usporavaju njihovo izglasavanje i primenu. Proučavanje fabričkog zakonodavstva u ovom kontekstu omogućava da se prati kako se zakonskim putem, za kraći ili duži

⁵⁷ Šire o sprovođenju eksperimenata i njihovim rezultatima videti: Kapital I., knj. str. 362-370.

⁵⁸ Kapital, I. knj. cit. izdanje, str. 17.

period, rešava klasni sukob i kristalizuju ne samo klasni nego i unutarklasni interesi.

Marks navodi brojne primere iz kojih se vidi kako, s jedne strane, fabrikanti, koji su u svojim fabrikama primenjivali zakonske odredbe o ograničenju radnog dana, parlamentu upućuju predstavke o „nelojalnoj konkurenciji lažne braće“ kojima veća drskost ili srećnije mesne prilike dopuštaju da krše zakon.⁵⁹ Zahtev za ujednačavanjem uslova konkurencije (koji nije usamljen), putem zakona, postavljaju lončarnice Wedgewood i 26 drugih kompanija jer im inače konkurencija sa drugim kapitalistima ne dozvoljava da „dobrovoljno ograniče radno vreme dece“, kako bi se otklonile postojeće nevolje.⁶⁰ Razvoj krupne industrije nalagao je nužnost da se fabrički zakoni prošire na celu oblast društvene proizvodnje, piše Marks, izvan tkačnica i predionica. Oslanjajući se na izveštaje RIF-a, on ovde navodi dve okolnosti koje su se, tokom tog perioda, nametnule kao odlučujuće: 1. iskusstvo koje se neprekidno potvrđivalo ukazivalo je na činjenicu da, ukoliko se kapital samo na nekim tačkama stavi pod kontrolu „utoliko se neumerenije obeštećuje na drugim tačkama; 2. drugo, „dreka samih kapitalista da se izjednače uslovi konkurencije, tj. proces eksploatacije rada.“⁶¹ Za donošenje, preciziranje i dosledno sprovođenje zakona, posebno u pogledu dužine radnog dana, naročito se zalažu fabrički inspektori. 1848. godine, fabrički inspektor Saunders, piše u svom izveštaju: „Dalji koraci na putu društvene reforme ne mogu se preduzimati s izgledom na uspeh ako se prethodno ne ograniči radni dan i ako pridržavanje propisanih granica ne bude strogo prinudno.“⁶² Već navedeni oblici otpora prema fabričkom zakonodavstvu i dalje suočavaju inspektore sa tragičnim posledicama „bezmernog isisavanja radne snage“ te i 16 godina

⁵⁹ Ibid, str. 253; Videti i; Registri i napomene, N/9, str. 28; RIF - 1848, N/137, str. 253; RIF - 1850, N/168, str. 262.

⁶⁰ Ibid, CEC - 1863, N/114, str. 242-243.

⁶¹ Ibid, RIF - 1865, N/313, str. 433.

⁶² Ibid, N/197, str. 271.

kasnije, u RIF-u od 31. oktobra 1864. godine, nailazimo na isti zahtev: „Slobodan rad, ako se uopšte može ovako nazvati potrebuje čak i u slobodnoj zemlji za svoju zaštitu snažne ruke zakona.“⁶³ Sve ovo, i mnogo više, sažeto je u sledećoj Marksovoj formulaciji: „Ništa nije karakterističnije za duh kapitala od istorije engleskog fabričkog zakonodavstva od 1833 - 1864“.⁶⁴

Ova, prva grupa izvora, kao iskustvena evidencija koju Marks navodi kao metodski razlog da svoje proučavanje konkretno na primeru Engleske, ma koliko raznovrsna i bogata, povremeno mu je izgledala i bila nedovoljna. Drugi izvor podataka, manje obiman ali za Marksov rad koristan jeste prepiska koju je on vodio sa svojim prijateljima i saradnicima. Već se u prethodnom izlaganju pokazalo da su ga najčešće interesovala sasvim konkretna pitanja i činjenice iz prakse kapitalističkog poslovanja, na koja nije mogao uvek da dobije odgovore iz postojećih izvora, a koji su mu bili neophodni da razreši neki teorijski problem. Podaci koji se nalaze u prepisci imaju karakter podataka stvaranih za neposredne ciljeve proučavanja koje je u toku. U ovom pogledu Engels mu je bio neobično dragocen saradnik.⁶⁵ On mu pruža odgovore na pitanja kao što su: Kako vlasnička klasa obračunava prihode koje sama troši, o optičaju kapitala u različitim poslovima, te „njegovo dejstvo na profit i cene“, o vremenu u kome se obnavlja mašinerija jer je to „jedan važan momenat u objašnjavanju višegodišnjeg ciklusa kroz koji prolazi industrijsko kretanje otkako se konsolidovala krupna industrija“, zatim struktura zaposlenih i njihove srazmere itd. Engelsovi odgovori su sasvim konkretni, često sa primerima i proračunima iz prakse sopstvenog preduzetničkog poslovanja.⁶⁶

⁶³ Ibid, N/198.

⁶⁴ Kapital, I knj. str. 250.

⁶⁵ Marks inače često upućuje i na Engelsovu knjigu Položaj radničke klase u Engleskoj da bi pokazao kako se, na žalost, životne prilike radnika nisu mnogo izmenile, čak su se i pogoršale sa porastom bogatstva zemlje.

⁶⁶ Videti: MED, t; 34., 36., 37., 39;

Od saradnika iz inostranstva, (pre svega iz SAD i Rusije) tražio je ne samo određena obaveštenja nego i publikacije i literaturu najnovijeg datuma. To mu je omogućavalo, kao što smo već videli, praćenje razvoja kapitalističkog načina proizvodnje koji se u ovim zemljama odvijao sa zaostajanjem u odnosu na Englesku ali sa specifičnostima uslova koji su razvitak usmeravali u dijametralno različitim pravcima.

Na kraju samo da napomenemo da je Marks osećao nedostatke evidencije kojom je raspolagao i da je imao ambiciju da tu evidenciju učini sistematskom i kontinuiranom, naročito u pogledu ukupnog društvenog položaja same radničke klase. Jedna od ideja da se ovo i ostvari i to na međunarodnom planu, ostala je u vidu nacrt za „Statističko proučavanje položaja radničke klase u svim zemljama koje treba da preduzme sama radnička klasa“. Obavljanje ovog zadatka bilo je deo akcije za „internacionalno ujedinjenje“ u borbi između rada i kapitala. U ovom nacrtu predviđeno je prikupljanje podataka: o tipu proizvodnje i strukturi zaposlenih prema polu, starosti i zanimanju, o dužini radnog dana, smenama, prekidima za odmor, o najamninama, fizičkim uslovima rada, o zdravstvenim i moralnim uslovima u kojima radnici žive itd.⁶⁷

Drugi pokušaj, sličan po karakteru prvom, jeste „radnička anketa“. Reč je o kompletnom upitniku sa 101 pitanjem, koji je objavljen 1880. godine u jednom francuskom socijalističkom časopisu da bi se prikupili podaci o stvarnom položaju francuske radničke klase. Očekivalo se da na anketu odgovaraju sami radnici „jer jedino oni mogu da opišu sa punim saznanjem zla koja sami trpe“; jer samo oni a ne i bilo koji drugi spasioći providenja mogu da primene lekove protiv socijalnih zala od

kojih stradaju...⁶⁸ Na žalost, odziv na anketu je bio mali a i časopis je ubrzo prestao da izlazi.

Na kraju ovog izlaganja treba svakako istaći da navedene izvore podataka Marks koristi u punom značenju njihove kompletnosti. Jedna vrsta izvora uvek se dopunjuje drugom, da bi se pokazao razvoj ili rasprostranjenost, nijansiralo neko značenje, dokumentovalo neko stanje.

⁶⁷ K. Marks, I internacionala - spis: „Instrukcije delagatima privremeno centralnog saveta o pojedinim pitanjima“, Rad, Beograd, 1950, str. 59-60.

⁶⁸ Veoma dobar komentar u jednom širem kontekstu Marksovih nastojanja da što neposrednije sagleda „totalitet eksploatacije u ukupnom procesu proizvodnje, razmene i potrošnje: od mašine do nadnice, od nadnice do pijace, stanarine, ishrane, robovanja lihvarima...“, daje D. Mirčev uz objavljivanje ukupnog teksta „Radnička anketa“. Videti *Sociologija* 1974/1, str. 141-149. Ova vrsta akcija trebalo je da podstakne radničku klasu da razmišlja o sopstvenom položaju i da ubrza njeno samoosvešćivanje. Videti, V. Milić, cit. knj. str. 56; D. Mirčev, cit. rad. str. 142.